

Mire jó a nacionalizmuskutatás?

Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Pécs, Tanulmány Kiadó 1995. 219 p.*

Saját bevallásuk szerint a szerkesztők két célt tűztek maguk elé, amikor e kötetet összeállították: egyrészt be akarták mutatni, hogy a nacionalizmus- kutatás a kísérletezés stádiumában van, másrészt „teoretikus konzisztenciát” akartak vinni „a napi aktualitás által is hígított politikáról szóló beszédbe”. Mivel eddig a Tudomány (vagy a Teória, esetleg a Tan) ezen a területen eddig nem tudott különösebben konzisztens eredményeket felmutatni, az általános cél ellentmondásos. A válogatás szempontjai: fontos, talán további kutatásokat is meghatározó jelentőségű (folyóiratbeli) cikkek, amelyek angol nyelven jelentek meg. A szerkesztők szerencsére nem ragaszkodtak mereven szempontjaikhoz, ezért a gyűjtemény kilenc tanulmányából három szellemtörténeti csemege (Fichtéé, Renané, Meineckéé). A kötet nem vállalkozik a téma, a problémák, az irányzatok átfogó bemutatására. Egy ekkora terjedelmű kötet keretein belül ez amúgy is reménytelen feladat. Egyetlen részterület, irányzat alapos taglalása bizonyára szerencsésebb vállalkozás lett volna. Mentségül fel lehetne hozni, hogy mindaddig a magyar könyvpiac nem nagyon kényeztette el olvasóit ilyen tárgyú fordításokkal: az adott körülmények között talán nincs sok értelme szövegeket, kutatási irányzatokat hiányolni, esetleg más szerkesztési elveket számon kérni.

A kötet három részre tagolódik: az első egy meghatározást tartalmaz (Anthony D. Smith), a második téma-, illetve problémafelvonultatás (Anthony D. Smith, John Plamenatz, Chandran Kukathas, valamint Avishai Margalit és Joseph Raz közös tanulmánya), a harmadik pedig két klasszikus szöveget (J. G. Fichte és Ernest Renan) és hozzájuk írt kommentárokat (Friedrich Meinecke és Ernest Gellner) foglal magába. Az írások főbb témái: milyen szerepet játszik az erőszak, a nevelés, illetve a hagyomány a nemzetek keletkezésében és fennmaradásában? Mennyiben természetes és mennyiben esetleges a nemzeti identitás? Egy bizonyos kulturális csoportba tartozásunkat racionális választások határozzák-e megvagy a mindennapi élet rutinja? Mikor legitim a nemzetnek azon követelése, hogy tagjai legyünk és tiszteljük, reprodukáljuk értékeit: bármikor vagy csak amikor kifejezi, védi érdekeinket? Korlátozza-e vagy éppen lehetővé teszi egyéni szabadságunkat a nemzeti „közösséghez” tartozás? Mi járul hozzá inkább a demokratikus társadalom létrejöttéhez és fennmaradásához: a kisebbségek nemzeti önrendelkezése, vagy a többségi társadalomba való integrációja? Mennyiben legitim, demokratikus, ha az állam (vagy nemzetközi közösség) garantálja a kisebbség számára az autonómiát?

A szerkesztők az angolszász irodalom bemutatására törekednek, csakhogy ez az irodalom nem egységes, és ezt a kötet is tükrözi. Míg Smith, Plamenatz és Gellner inkább elemző, leíró, értelmező vonulatot képvisel, az olyan angolszász morálfilozófusok, mint Kukathas, Margalit és Raz, normatív rendszereket próbálnak felállítani. Sőt az is megfigyelhető, hogy a „közös téma” ellenére a két vonulat alig vagy egyáltalán nem utal egymásra. Vagy nem veszik tekintetbe a másik szemléletmód jegyében fogant munkát, vagy egyetlen utalással elvetik. Ennek az elkülönülésnek nemcsak szakmai okai vannak. Ezek az írások más célt szolgálnak. A normatív rendszer az erkölcsi keretek kidolgozását egyértelműen a konkrét, kortárs világhoz, annak gyakorlati problémáihoz igyekszik kapcsolni - még ha közvetetten is. Az írások mintegy felkínálják magukat a gyakorlati (jogi, kormányzati) tanácsadás számára, döntésekhez próbálnak egy átfogó morális keretet (ha nem is mindig javaslatokat) nyújtani. A leíró-elemző írások is néha konkrét gondok megoldatlanságával (például a nacionalizmus sokat hangoztatott elterjedése) igyekeznek legitimálni kutatásuk tárgyát (Smith), de erre a munkák jellege nem sok lehetőséget, fogódzót nyújt- belőlük gyakorlati útmutatásokat semmilyen formában levezetni nem lehet. Gellner, Anderson, Hobsbawm stb. inkább csak

egyfajta „tudományos-morális támasz” lehet. Tőlük elemzői segítséget, gyakorlati döntést előkészítő tanácsot nem várhat el senki, és gondolom, nem is vár el.

Nem áll módunkban itt részletesen foglalkozni mindegyik írással, kérdéskörrel vagy irányzattal. A témán belül tulajdonképpen egyetlen egy olyan részterület sincs, amelyre vonatkozóan manapság teljes lenne a szakemberek konszenzusa. Valószínű, hogy a normatív álláspont közelebb áll a szerkesztők céljaihoz, hiszen a mindennapi politikai (vagy politikáról szóló) beszéd a „demokráciáról”, „toleranciáról”, „emberi”, „kulturális” és „kisebbségi” jogokról, „autonómiáról” stb. elsősorban ebből az irodalomból merít. Ezért most egy ilyen „kerek” elmélet bemutatására fogunk szorítkozni. Helyszűke miatt csak utalni fogunk olyan problémákra, amelyek az elmélet egyes tételeinek újragondolására készíthetnek.

*

Chandran Kukathas írásának célja, hogy bemutassa: létezik olyan liberális elmélet, amely nem tér el alapelveitől (individualizmus, egalitarianizmus, univerzalizmus), ugyanakkor képes igazságot szolgáltatni a kulturális csoportoknak akkor is, ha nem fogadja el a kulturális jogok létjogosultságát. Azért célszerű ezt az írást a fókuszba állítani, mert itt van a legjobban kidolgozva az egyén, annak kisebbségi kulturális közössége, valamint a szélesebb társadalom közötti viszony mibenléte. Ha ebben a vonatkozásban - Kukathas céljain túlmenően - a társadalmat nem egyszerűen mint kisebbség és többség, hanem mint egymással érintkező, kereszteződő, konfliktusba lépő, összefogó kisebb-nagyobb „kisebbségek” összességeként fogjuk fel (amelyek ugyanakkor képesek a megegyezésre, olyan szabályok megfogalmazására, amelyek az egész társadalomra érvényesek), akkor áthidalhatjuk azt az elméleti (és sokszor kifejezetten morális) szakadékot, amely a szakirodalomban gyakran elválasztja egymástól az amerikai és a – mondjuk - georgiai „ethni revivalt”, és lehetővé teszi, hogy demokráciáról, toleranciáról, pluralizmusról, egyenlő esélyekről stb. beszéljünk, az identitás-felépítés és újratermelés ezen komplex problémáiról, és ne „tribalizmusról”, irracionálisról, avíttágról „moralizáljunk”.

Kukathas úgy látja, az utóbbi időben egyes amerikai polgárjogi mozgalmak megkérdőjelezték a liberális politikai gondolkodás jelentőségét. Ugyanis ennek individualista álláspontja lehetetlenné tenné, hogy érdemben foglalkozzon a kulturális közösségek, a kulturális identitás kérdéseivel. A liberalizmust emiatt nemcsak ellenségei marasztalják el (pl. Anthony D. Smith), hanem barátai is (John Gray, Kymlicka). A liberalizmus - mondják - továbbra is kitart a modernitás immár lejáratott mítoszai mellett, amelyek pedig lehetetlenné teszik a kulturális kisebbségek védelmét, ellenkezőleg, megoldásai az asszimiláció, a többségi társadalom elnyomása malmára hajtják a vizet.

A liberálisok szerint - kezdi Kukathas elméletét - a jó társadalmat nem meghatározott közös célok vezérik. A társadalom csak a jogoknak és kötelességeknek olyan keretűl szolgál, amelyen belül az emberek szabadon követhetik választott céljaikat. Ezen célok elérésére nem részesít előnyben semmilyen életmódot.

Kukathas érvrendszere nagyjából három részre bontható.

1. A liberális elmélet elsőbbséget biztosít az egyén számára. De azt is figyelembe veszi, hogy az egyének csoportok tagjai, és ez befolyásolja viselkedésüket és identitástudatukat. Alapvető morális követeléseket azonban nem szabad csoportokhoz kötni, mert a szűkebb kulturális közösséget a szélesebb társadalom intézményei hozzák létre és azok formálják. Donald Horowitzot idézi, aki szerint az etnikai identitás kontextuális jellegű, a csoporthatárok „általában a politikai környezettel együtt változnak”. Tehát - folytatja Kukathas - a közösségek ezen intézményektől függően történelmileg változnak, nem „természetesek” (mint ahogy például Smith mondja), és ez az egyik oka annak, hogy semmilyen (örök) „kulturális jog” nem illeti meg őket.

Itt ellenérvként elsősorban azt hozhatjuk fel, hogy ma ezt a történelemszemléletet valószínűleg már nem sokan osztják. A történelmet politikai vagy diplomáciai „nagy

eseményekre”, hódításokra, területszerzésekre, békekötésekre leszükíteni ma már nem felel meg a kutatás, sem a szemlélet elvárásainak. A kultúrák nemcsak külső vagy „felülről jövő” beavatkozásokra változnak, hanem igenis ki lehet mutatni belső indíttatású hosszú távú, lassú folyamatokat, változásokat, kölcsönzéseket, újításokat is. A hagyományok nemcsak a kontextus változása következtében alakulhatnak át. Az amerikai polgárjogi mozgalom megjelenésének például nem az az oka, hogy Amerikát megszállták, vagy módosult volna intézményi kerete. Ki lehet ugyan mutatni gazdasági és más okokat, de ezek korábban is léteztek, mégsem váltottak ki semmit. Horowitzot (és Kukathast) cáfolják ugyanakkor a regionalizmus-kutatások is. Például Horowitz valószínűleg nehezen tudná értelmezni Voltaire kijelentését, miszerint az elzásziak félig franciák, félig németek és teljességgel irokézek. Másrészt az a voluntarista tétel, amely szerint bármelyik új hatalom tetszése szerint bármin változtathat, manapság már elfogadhatatlan. Tétéle tulajdonképpen azért érdekes, mert a kultúrákat bizonyos tágabb intézményi kereten belül teljesen önálló, stabil jegyekkel rendelkező entitásoknak tartja. Persze fel lehet hozni példákat arra is, amikor a kultúrák ilyen radikális változáson mennek át. De ellenpélda is bőségesen akad. Ebből tehát nem származhat semmilyen univerzalista (liberális) tétel. Az erkölcsi norma a közösségi jog esetében elfogadhatatlan, mert azon alapszik, hogy a közösségek nem természetes, hanem esetleges képződmények. Ennek a tételnek a bizonyítása viszont nem kielégítő. Hasznosabb lenne itt a „konstruktivista” kutatási irányzat alkalmazása - amely a kötetben jóformán nem szerepel -, bár az utóbbi időben ezt is hevesen támadják.

2. Az ilyen közösségeknek - folytatja Kukathas - nincs prioritása az egyén fölött. Csak annyiban számítanak, amennyiben „érintik a valóságos egyéneket”; létük csak azért legitim, mert „nélkülözhetetlenek az egyén jólétéhez” (76. oldal). Kukathas azért vet el minden közösségi jogot, mert a közösség általuk szólna bele az egyén magánéletébe, s követelné meg a normakonformitást; sőt a közösségből való kilépést sem engedélyezné (akadnak erre példák). Azért, hogy lehetetlenné tegyék a közösségek intoleranciáját, legitimitásukat **az egyének társulási jogából** és nem a kulturális jogokból származtatjuk. A kultúráknak nincs **joguk** ahhoz, hogy fennmaradjanak. A legtöbb kulturális közösség nem önkéntes társulás, mert a születés határozza meg. Ám az egyénnek jogában áll érdekeinek megfelelően közösséget választani, vagy esetleg más egyénnel szövetkezve újabb közösséget létrehozni. Egy csoport csak annyiban tekinthető önkéntes társulásnak, amennyiben a tagok elismerik legitimnek a társulás feltételeit és azokat a tekintélyeket, amelyek a csoportot összetartják. Az egyének döntsék el, hogy milyen közösség maradjon fenn: azáltal, hogy maradnak vagy kiválnak. Ugyanakkor az egyénnek - ha a csoport tagja akar maradni számolnia kell a csoport belső normáival. A muzulmánok, amennyiben liberális társadalom tagja, szólásszabadsága van, de muzulmánként nincs joga megkérdőjelezni az iszlám alapvető tetteit. Ebben az esetben a közösségnek joga van őt kiközösíteni (de persze nem likvidálni).

Kulcsfontosságú feltétel - folytatja Kukathas -, hogy a szélesebb társadalom biztosítsa az egyén számára a reális kilépés szabadságát: azaz legyen egy befogadó társadalom, amelyben érvényesül a társulási szabadság elve. Legyen liberális. Ugyanakkor nincs joga beleszólni a kulturális közösség belügyeibe, nincs joga más életformát ráerőltetni, különleges oktatási mintákat bevezetni stb. Még liberális értékeket sem. A liberális társadalomnak nem kell kizárólag liberális közösségekből felépülnie.

Az a szemlélet, amely a tagságot az érdekre, a racionális választásra alapozza, szerintünk mellőzi egyrészt az állam, az erőszak és a nevelés, vagy akár a (kollektív) emlékezet, a felejtés ehhez kapcsolódó kérdéskörét (hogy csak a kötetre szorítkozzunk, lásd Fichte, Meinecke, Renan, Gellner és Smith írását), amelyek igencsak árnyalhatnának ezen az állásponton, bár nem valószínű, hogy alapul szolgálhatnának bármilyen erkölcsi normához. Másrészt megkérdőjelezhető, hogy az érdek a cselekvésnek, a választásnak a racionális, legitim mozgatórugója. Mivel ez a modern (és kortárs) társadalomtudomány,

társadalomelmélet egyik nagy kérdése, erre itt nem térhetünk ki. Példaként csak utalni szeretnénk Albert O. Hirschman **The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph** című könyvére (Princeton, Princeton University Press 1977).

Állítsunk Kukathas szempontjával párhuzamba egy „kevésbé liberális”, „balosabb” álláspontot a kötetből, amely középpontjába éppen a közjót helyezi. Margalit és Raz szerint csoportjog a közjó értékéből ered, és mint ilyen szembeáll a politika vagy az egyéni jólét szerződéses-individualista megközelítésével. Mivel a csoporttal való azonosulás fontos szerepet játszik az egyének életében, a csoportok prosperitása és önbecsülése visszahat a tagok jólétére. Ebből pedig az következik, hogy egy területen egy bizonyos csoportnak joga van külön államot létrehozni, ha tiszteletben tartja lakosainak alapvető érdekeit, és nem sérti más országok jogos érdekeit. (Ez ellen Kukathas felhozhatná, hogy az önrendelkezés gyakran egyáltalán nem lehetséges, vagy pedig nem nyújt biztos megoldást: lásd Libanon példáját.)

A tagságot, vallják a szerzők, nem választjuk. A jelentősebb történelmi csoportosulásoknak közös történelmen, és nem önként vállalt tagságon kell alapulniuk ahhoz, hogy értékeiket megőrizték. A tagság nem teljesítmény, hanem hovatartozás dolga, amelyet rajtunk kívül álló kritériumok határoznak meg. Az egyén ugyan dönthet úgy, hogy egy másik csoporthoz csatlakozik, de ez hosszadalmas folyamat, hiszen kultúrát kell váltania. Ehhez most csak azt szeretnénk hozzáfűzni, hogy a szocializáció gyakran multikulturális közegben történik, és a kultúraváltás nem is olyan bonyolult, hosszadalmas folyamat (már ha a másik közösség hajlandó befogadni). Érdekes, hogy ezek a szerzők is úgy kezelik a kultúrákat, mintha lenne egy lényegi identitásuk, amelyet a szocializáció közvetít, mintha hermetikusan elzárva lennének egymástól, és ez roppant megnehezítené az átvételt, a keveredést, vagy akár az asszimilációt, az akkulturizációt.

3. Végül azért nem ajánlhatunk fel kulturális jogokat, mert ezek a csoportok nem homogének. Az ilyen jogok csak a kulturális kisebbségen belüli domináns többség helyzetét erősítenék, s a többi csoporttól megtagadnák az egyenlő esély jogát. Korlátoznák a csoporton belüli kisebbség(ek)nek azt a lehetőségét, hogy megváltoztassa közösségét. Ugyanakkor nem mindig igaz, hogy az egész közösség meg akarja őrizni identitását. Kukathas elismeri, hogy a belső konfliktusok alakulhatnak az illető közösség normái szerint is: a problémák ott fogalmazódnak meg, és ott keresik a megoldásukat. A szélesebb társadalomnak pedig nincs joga kívülről beleavatkozni a kisebbség belügyeibe. Ez a harmadik pont - amely szerintünk a legkomolyabb - szintén pontosításokra szorul. Tulajdonképpen nem (vagy nemcsak) az a fontos, hogy a megkülönböztető jegyek változnak, hanem az, hogy a különböző elitcsoportok (szimbolikus) harcában a hozzájuk fűződő értelmezési keret alakul át: új helyzetértelmezések, rövid- és középtávú célok, eszközök stb. jelennek meg. [Lásd például mi történt Quebecben, ahol egy újonnan megjelenő értelmiségi rétegnek sikerült átértelmezni a francia identitást (Charles Taylor: *Nationalism and the Political Intelligentsia: A Case Study. Queens Quarterly*, Vol. 100. (1993) No. 1. 166-184.]

A kötet elolvasása után az az érzésünk, hogy a morálfilozófiának, ha maradandót is és nemcsak univerzálisat akar mondani, akkor más kutatási területek, diszciplínák eredményeire is figyelnie kellene. Hogy például a történelemnek, az antropológiának, a szociológiának, az elemző-leíró szemléletnek mennyi figyelmet kell szentelnie - még a kutatás előfeltevéseinek tisztázásakor is - a morálfilozófia eredményeire, az már kérdéses.

D. Lőrincz József